

UDK 821.163.4(497.6).09 Bašić H.

Primljeno: 25. 5. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Elbisa Ustamujić

KONSTITUIRANJE POVIJESTI SANDŽAČKO-CRNOGORSKIH BOŠNJAKA U PENTALOGIJI ZAMJENE HUSEINA BAŠIĆA

U radu su analizirani romani simboličnih naslova: *Tuđe gnijezdo*, *Kapija bez ključa*, *Kosti i vrane*, *Pusto tursko*, *Bijeli Azijati*, integrirani u roman-rijeku *Zamjene* (2000). Ključna polazna tačka hronotopa ove ispovjedne hronike su odluke u Berlinu sa tragičnim posljedicama za Bošnjake kojima je nametnuta „turska krivica“ i dovedeno u pitanje sve – ime, nacionalni i kulturni identitet, zavičajno tlo, država i opstojnost. Romani su literarno svjedočenje o jednom vremenu historijskih procesa i epohalnih promjena na Balkanu duboko ukorijenjeno u slojevitim i složenim kontekstima bošnjačke kulture i povijesti. Autentičnim umjetničkim govorom, reprezentacijom i interpretacijom povijesnih drama i trauma, Bašić je osvješćivao identitet i konstituirao nenapisanu historiju sandžačko-crnogorskih Bošnjaka.

Ključne riječi: Povijesni roman-rijeka; povijest; kulturni identitet; Bošnjaci, Sandžak, Crna Gora

Bašićeva pentalogija *Zamjene* (2000) jedinstven je romaneskni pothvat po širini zahvata povijesnih zbivanja i po formatiranju kojem priliči naziv *roman-rijeka*, kao što su Krležine *Zastave* ili Andrićeva *Na Drini ćuprija*. Prvi roman ovoga ciklusa *Tuđe gnijezdo* (1980) poslije 20 godina dobio je nastavak u sljedeća četiri romana: *Kapija bez ključa*, *Kosti i vrane*, *Pusto tursko*, *Bijeli Azijati*, integralno objavljena 2000. godine, koje povezuje glavni lik/pripovjedač, hronotop, linearni tok fabularnog razvoja, i sve u objedinjenju višestruko kodiranim naslovom *Zamjene* – identiteta, zavičaja i države. Temporalitet *Zamjena* pripada periodu između 1876. i 1909. godine, tj. vremenu vladavine sultana Abdul Hamida (Rastoder 2008: 220). Polazišna tačka povi-

jesne erozije u *Zamjenama* i u romanu *Crnoturci* su odluke Berlinskog kongresa koje su izazvale poremećaje širokih razmjera sa dalekosežnim posljedicama za muslimansko stanovništvo balkanskih zemalja, kojima je nametnuta „turska krivica“ i doveden u pitanje opstanak, nacionalni i kulturni identitet.

PRIČANJE POVIJESTI KAO SAMOOSVJEŠĆIVANJE IDENTITETA

Husein Bašić je bošnjački sandžačko-crnogorski pisac koji svojim izuzetno obimnim opusom svjedoči fenomen višestruke književne pripadnosti. Djela su mu u kritici i književnoj nauci visoko ocijenjena, posebno *Zamjene* koje u stogodišnjem razvoju bošnjačkog romana, gledano u cjelini, predstavljaju osoben domet te književnosti. Interes za historijske teme i kulturnotradicijske fenomene kojima je bila posvećena generacija modernista predvođena Selimovićem, Sušićem i Kulenovićem produžava se na postavljenoj platformi novohistorijske poetike i u djelima pisaca sljedeće generacije kojoj pripada Husein Bašić. Na početku petoknjžija *Zamjene*, u zahvalama prijateljima koji su omogućili objavljivanje, stoji da su ovi romani pisani „... s uvjerenjem da u njima stanuju naš jezik, misao i svijest o sebi, usud u prošlom i razvid u budućem“ (Bašić 2000/1: 9). Polazeći od pretpostavke da svaki narod treba da zna svoju prošlost, Bašić je svjesno pretvarao život u priču (...) stvarao hleb i nadu za sutra, s jasnom intencijom pričanja povijesti radi razumijevanja i samoosvješćivanja identiteta. Sanjin Kodrić primjećuje da je Bašić kao i npr. Selimović „jedan od autora čije je književno djelo duboko ukorijenjeno u slojevitim i složenim kontekstima bošnjačke kulture i povijesti, čija je artikulacija, uključujući i reprezentaciju povijesnih drama i trauma, jedno od najreprezentativnijih obilježja Bašićeva djela kao cjeline“ (2017: 14). U istom smislu je primjereno mišljenje Rajka Cerovića da je Husein Bašić bio „istinski neimar subjektivacije bošnjačko-muslimanske kulture i identiteta.“ (2008: 186) Razmišljajući o praksi zloupotrebe historije u književnosti i, na isti način i u iste svrhe, moguće zloupotrebe književnosti, Andrej Nikolaidis ističe da *Zamjene* čuvaju istinu o prostoru na kojem živimo i da je „jedan od kapitalnih romana cjelokupne bošnjačke književnosti i, da tako kažem, književnosti svih nas, jer literatura se ne osvrće na naciju, vjere i granice (...) umjetnost koja će se proučavati i prema kojoj će se određivati budući događaji – *Zamjene* su (...) istorijski roman koji konstituiše istoriju.“ (Nikolaidis 2008: 261). I Vedad Spahić ističe tu konstitutivnu dimenziju Bašićevih romana karakterizirajući ga kao pisca koji „stvara panoramske temporalne presjeke kojima kompenzira tabuizirani historiografski diskurs o povije-

snom usudu crnogorsko-sandžačkih Bošnjaka“ (2018: 227). Tragično povijesno iskustvo Bošnjaka kao i ono aktuelno, probuđeni stari strahovi i zbilja rata i genocida u vremenu pisanja romana, uzrok su piščeva pesimizma, ali priča o zlim vremenima ima i prospektivno-emancipatorsku poruku – o tome treba govoriti i pisati kako se historija ne bi ponavljala. U tome i jeste etička opravdanost izbora povijesne teme, a takav stav potvrđuje i Bašićeva reakcija na savremene događaje ovaploćena u romanu *Kolovrat* (1993) o antibirokratskoj revoluciji i antiratnoj prozi *Smrt duše* (objavljena u zajedničkoj knjizi sa Milikom Pavlovićem *Podrum* (2002) kao i u publicistici „visoko moralnog angažmana i nesumnjive građanske hrabrosti“ (Cerović 2008: 185).

Posmatrano u cjelini, svi Bašićevi romani čine jedinstvenu epopeju o povijesnom tragizmu Bošnjaka, koji je stari hroničar Podgorija metaforički omeđio sinatgmom *između sna i smrti na putu za nestanak*. Oni su literarni dokument o historijskim procesima i epochalnim promjenama, koji u isto vrijeme spaja autentičan umjetnički govor, interpretaciju i reprezentaciju prošlosti. Između lične ispovijesti zainteresiranog sudionika koji artikuliše vrijednosti individualnog iskustva i objektivne priče o događajima i zajedničkoj sudbini jednog naroda zahvaćenog povijesnim vrtlogom postoji stalna napetost koja generira ispovjedno-događajni tok Bašićeva romana. Protagonista-pripovjedač Ibrahim Žioc započeo je putovanje sa 17 godina i traumom „iščupane dječake duše“ kada je kao bedel otrgnut i gurnut u tursku vojsku „na put, kojim još hodim, gdje sam zamjenjujući druge izgubio sebe“ (2000/1: 257). Samo pripovijedanje započinje od kobne vijesti iz Berlina koju je dočeka u Carskom arhivu u Stambolu, što je izazvalo pobunu i sukob sa pretpostavljenim Durmišom na razlici „Mi“ Turci i „Vi“ koji ste izgubili sva dosadašnja prava. Uslijedio je bijeg u zavičaj (*Tuđe gnijezdo*). Dočekan je kao gubitnik i strpan u zatvor. Među narodom vlada pometnja, nevjerica i neprihvatanje da su napušteni od Turske i predati Knjaževini Crnoj Gori. Uslijediće gusinjsko-plavska kriza i Boj kod Novšića (*Kapija bez ključa*). Žioc odlazi na Cetinje, upoznaje se sa prilikama i historijskim ličnostima, crnogorskim pravcima, u pratnji je knjaza Nikole tokom njegove posjete sultanu Abdul Hamidu II (*Kosti i vrane*). Putuje kroz Srbiju do Beograda sa komisijom koja priprema izvještaj o stanju turskog graditeljskog nasljeđa, razmjerama razaranja spomenika kulture i tragedije ljudi zahvaćenih etničkim čišćenjem (*Pusto tursko*). Susrećemo ga i na putu po Anadoliji gdje učestvuje u prikupljanju podataka i izradi izvještaja o stanju slavenskih muhadžira. U fokus doleze mladoturski pokret, nemiri, pobune i represija vlasti (*Bijeli Azijati*). Sudbine likova se vežu za taj široki prostorni i vremenski raspon stradanja Bošnjaka, naroda stigmatiziranog tuđom krivicom, a čije se posljedice retrospektivno prate u rasponu dva vijeka, od ustanaka u Srbiji do posljednjeg rata u Bosni.

Bašić opsesivno istražuje i dokumentira nasilje i egzoduse naroda prepuštenog svakovrskom teroru, svjedočeći o bliskoj vezi umjetnosti sa sudbinom naroda, posebno u prelomnim i prevratnim trenucima koji određuju povijest a pogubno djeluju na lične sudbine pojedinaca. Unutrašnji pripovjedač historiju doživljava neposredno, držeći „čitavu komplikovanu cjelinu *Zamjena* na okupu vlastitom ličnom dramom i sopstvenim doživljajem kolektivne tragedije Muslimana-Bošnjaka“ (Cerović 2008: 250):

„Moj se život inače sve više pretvara u nevjerovatnu priču, koja se, možda, nekome, ko je i kad bude čitao, može učiniti mogućom i pravom. Još me samo ta nada drži u uvjerenju da je ne treba prekidati, svejedno što je u njoj radosti koliko i jutarnje rose, a tuge i žalosti koliko dugih morskih kiša. Nijesam siguran da će tuđa radost nekoga obveseliti, još manje sam siguran da će tuđe tuge i nesreće, a toga u njima ima na pretek, nekoga sneveseliti, ali želja da to ostane zapisano jača je od mog uvjerenja o beskorisnosti posla kojim se bavim i zamajavam“.

(Bašić 2000/5: 14)

NARATIVNI KOVITLACI

Direktni monološki iskaz protagoniste prepliće se sa autorskim glasom upućenim mogućem čitaocu, jer je njemu sve i namijenjeno i od njega se očekuje saradnja i razumijevanje. U pripovjednom imaginiranju subjektivnog doživljaja historije i objektivne priče o događajima monološka forma preplavljuje objektivno i događajno, i obratno, objektivna historija se utapa u subjektivnom viđenju. Bašićev romaneskni serijal ne povezuje monumentalistička perspektiva, drže ga „male priče“ u maniru novohistorijskog romana, tzv. „povijesti odozdo“ u čijem fokusu su ljudi zahvaćeni kovitlacem turbulentne historije i nošeni stihijom sudbine, koji kruže i posreću „na tuđim nogama, po tuđoj zemlji“, u praznom prostoru između izgubljenog prošlog života i neizvjesne budućnosti.

Narativni kovitlaci *Zamjena* dohvataju mnoštvo likova među kojima su historijske ličnosti državnici, vojskovođe, književnici i umjetnici, a najviše je obezglavljenih ljudi, gubitnika i žrtava. Priče o ljudima svjedoče o nasilju, moralnim i psihičkim potresima i patnjama, o traumama, zebnji i strepnji bića, o čovjekovoj otuđenosti. Svu tu sadržajnu složenost različitih romaneskni planova Bašić povezuje u kompoziciono konzistentnu koherentno zaokruženu cjelinu i jedinstvenu društveno-historijsku panoramu širokih razmjera i dalekosežnih posljedica koje je uzrokovala propast velikog carstva. Na kompozicionom planu *Zamjene* su izuzetno složen romaneskni pothvat, jedinstven na prostoru južnoslavenske interliterarne zajednice. Linearna kompozicija

razvija se po načelu tematskog izlaganja, od početka do svršetka koji je, opet, početak sljedeće etape i tako od romana do romana sve zatvaranja pripovijesti vraćanjem na tačku početka, tj. povratkom Ibrahima Žioca sa dugog i mukotrpnog puta. Princip izgradnje romanesknog svijeta je krug. U svakom romanu otvara se i na kraju, u punoj dovršenosti, zatvara jedna etapa i, istovremeno, nagovješćuje sljedeća. „Završio se jedan moj život u tuđem gnijezdu, hoću li i kako početi drugi, u svome?“ (Bašić 2000/1: 264) Istom zapitanošću pred konačni povratak kući završava se i posljedni roman: „Zatvorio se još jedan krug mog života ispunjen tuđim patnjama i mukama, više no mojim željama da se otmem i najzad počnem živjeti svoj život. Ali kada? I kako?“ (Bašić 2000/5: 302)

Dobar poznavalac Bašićevog književnog djela Zuvdija Hodžić primjećuje: „Od krugova koncentričnih i brojnih, jednih oko drugih ali i jednih ispod drugih, slojevitih i višeznačnih satkani su Bašićevi romani, koji se mogu pratiti u kontinuitetu, kao životopis Ibrahima Žioca, iz godine u godinu, ali isto tako, što ih čini zanimljivim i sa književno-teorijskog aspekta, jeste da se mogu čitati i odvojeno, svaki za sebe, pa čak i tako da im se zamijene mjesta – da se posljednji u ciklusu čita kao prvi“ (Hodžić 2008: 190). Tome se može dodati da se serije krugova, po modelu olimpijskog kolopleta, ulančuju i jedan kroz drugi, kao što se i likovi iz jednog romana susreću u nekom od sljedećih. Pjer Loti i Omer-paša Bošnjak u svim, a neki mladoturci u više romana.

Mehmedaliju Đogu, mladog mostarskog kadiju koji se usprotivio moćnijim i osloboodio fratra Jozu Kulaša, pa se zajedno s njim našao na nesigurnom putu egzila, susret ćemo na početku u *Tuđem gnijezdu*, kada na Makarijevom brodu spašava bjegunca Ibrahima. Njegova dijagnoza društvenog stanja zatamnjena je do krajnosti: „Ovo je jedno veliko razbojište u kome su u pravu oni koji prvi potegnu oroz. Sve ostalo je ružna priča koju ostavljaju ubice o svojim žrtvama“ (Bašić 2000/5: 252). Slično razmišlja i o Carigradu: „Najopasnije je u ovom božijem mravinjaku, gdje je čovjek manji i nemoćniji od miša“ (2000/4). Nakon što im se u nekoliko prilika ukrste putevi, Ibrahim svjedoči kraju njegove pobune ujedno kraju i života na posljednjim stranicama *Bijelih Azijata*. Mehmedalija Đogo je, u nekom smislu, Ibrahimov dvojnik u kojem je projicirao sebe kakav je želio biti, divio se njegovoj odlučnosti, moralnom stavu, uvjerenju i hrabrosti. Priče iz jednog romana dobijaju zaokruženje u drugom u kojem se zatvara njihov put i sudbina. Likove iz *Crnoturaka* srećemo u posljednjem romanu *Bijeli Azijati* – branitelja Nikšića miralaj Skender-bega, Jakuba Kuča sa porodicom i druge muhadžire iz nikšićkog karavana. Započete priče i ispovijesti dramatičnog udesa bošnjačkih muhadžira zaokružuju se na tvrdom anadolskom drumu Ibrahimovim svjedočenjem na dženazi Junuzu Kuču.

Izborom poetičkih strategija *Zamjene* pripadaju visokom modernizmu tipa Selimovićevih romana. Dominirajući narativni prosede je monološki oblik hronike i životopisa. Ibrahim Žioc je samosvjesni, djelatni i dramatizirani pripovjedač, zamjenik je arhivara u Carskom arhivu, ranije pisar u taboru Omer-paše Bošnjaka, poraženi ratnik i razočarani intelektualac. U momentu historijskog prevrata izazvanog odlukama *Berlinskog kongresa*, koje imaju karakter inicijalnog čvorišta za sva daljna zbivanja, Žioc se obreo u graničnoj situaciji suočenja sa istinom da je živio u tuđem gnijezdu, u državi za koju je ratovao a koja više nije njegova i da je u trenutku izgubio društveni identitet koji je služeći joj sticao. Srušilo se sve što je mislio da zna o sebi i svom etnosu shvativši da to nije bilo i mišljenje Turaka. U drami identiteta koja postaje drama svijesti, Ibrahim se ispovijeda: „... postajem živa buktinja ... Čas sam bedel Ibrahim, čas Zaim, sin mlađeg bega Bašdera (...) Praminja i promiče život u mojoj glavi, za koji ne znam je li moj ili tuđi, oživljava poznate predmete i trenutke, preseljava današnji dan u neko istinjalo vrijeme, iz čijeg zaboravljenog sjemena niču patnje kao nevidljive pečurke po mojoj duši“ (Bašić 2000/1: 75). Kroz košmarno bunilo na labilnoj granici svijesti, dosvijesti i podsvijesti, bezbroj se pitanja samih u sebi satire bez odgovora. U povijesnom besmislu i identitetskom vakumu Ibrahim pribjegava *jaziji* – hroničarskom bilježenju, kako su to od davnina radili umni ljudi ostavljajući trag o životnom iskustvu u zlim vremenima. Ali ni tu nije pošteđen sumnje, jer ništa „ne može biti ni puteljak kroz pustinju prošlog, ni zraka u budućem, gdje, možda, samo nova priča ima nekog zaludnog smisla i opravdanja. (...) Kome će još to trebati? Možda se niko više ne vara no ljudi koji misle da otimaju nešto od zaborava i ostavljaju ga u amanet onima koji će doći, da znaju kako je šta bilo? Čemu?“ (Bašić 2000/5: 262)“. Premda kao *subjekt* pripovijedanja odražava identitetsku traumu kolektiva, Ibrahim je izrazit i samosvojan intelektualni profil – u stanju intenzivnog razmišljanja o životu, ljudima i njihovim sudbinama, o etičkim i društvenim pitanjima, o relativnosti svega ljudskog i suprotstavljenosti bitka i egzistencije. Kada monolozi ispovijedaju ugroženost bića, prelaze u samoanalize, solilokvije i oblike unutrašnjeg dijaloga. Pozicija Bašićevog pripovjedača se razlikuje od pozicije modernističke meditativne ispovijesti, koju intelektualno disponirani pojedinac ispisuje u samoći i izolaciji. Proaktivni Bašićev junak traga za historijskim dokumentima i kulturnim tragovima prošlosti pohranjenim u ljudskoj memoriji, on je putnik na bespućima povijesti, a njegova priča o prošlosti, poetološki gledano, zauzima medijalnu poziciju između modernističke intelektualne ispovijesti, tradicionalnog oblika hronike i postmoderne poetike svjedočenja. Pripovijedanje u ovim romanima uključuje: fragmentarnost, dokumentarnost, intertekstualno umrežavanje, interžanrovske preregi-

stracije, intrigantne zaplete, čudesa, mitove i legende, fantazme i snove. Kao hroničar pripovjedač ima slobodu i širinu opservacije pa zahvaljujući tome pripovijedanje je raznovrsnije, uključuje mnoštvo događaja i interesantnih likova, slučajnih susreta i razgovora. Status pripovjedača obezbijedio je raznolikost i u žanrovskoj fakturi: hronika, ispovijest, priča, zapis, reminiscencije, poetska snatrenja i magnovenja, snovi, deskripcije, lirski pasaži..., kao i u narativnim postupcima – izvještaj, monolog, dijalog, opis, digresija. Bašićev model *romana rijeke* ima vrlo razuđene linearne ekstenzije fabule, koje se stalno protežu u širinu i dubinu. Pripovjedač nije samo posmatrač i rezoner događaja već je i sam zahvaćen povijesnom maticom te kao analitik i interpretator reaguje na događaje.

PUTOVANJE U MUHADŽIRSKU ČAMOTINJU

Ibrahim Žioc „neveseli putnik“ kroz Srbiju radi izvještaja o stanju turskih građevina, nije našao ništa čemu se nekada divio i što je popisao u svojoj *Sejihatnami* Evlija Čelebija. U Beogradu bilježi užasno stanje među ljudima koji nisu na vrijeme izbjegli, pa se kriju po podrumima i budžacima ili se predstavljaju kao cigani. Zapisao je priču Zinke Ciganke, kćeri nikšićkog kapetana Mehmeda Ibričića, koja sa bratom Abdulahom živi u konaku kod daidže Osmana Šerifovića, a koji se opet krije iza imena gazda Jovan. Ona je prebolovala duševnu bolest o kojoj kaže: „Strah i sumnja bili su u svemu (...) Sada sam se oslobodila toga straha, pošto je sve to prošlo preko mene, mnogo bolnije i strašnije nego što se može ispričati“. Brat Abdulah je hamal i sakuplja stare i bolesne sa ulice i gradskog bunjišta. Bavi se i pronalaženjem mrtvih koje oprema i obezbjeđuje im dženazu i ukop. Istražujući kako žive i u kakvom su stanju izbjeglice, što su se „kao mravi razmiljeli po prostranoj turskoj zemlji“, Ibrahim je, već prelazeći na azijsku stranu, vidio njihovu ljudsku muku na bosforskim limanima i dokovima: „... raseljeni milet koji je preko noći postao najveća fukara, prosjaci kojima ponos i sjećanje na ono što su bili – ne da da prose“ (Bašić 2000/5: 89). Gdje god zaviri nalaziće na muhadžirske muke ljudi koji su zaglibili u neimaštinu i bolest. Posebno impresivan je opis stanja u muhadžirskom naselju Donji Kolašin gdje ljudi pale svoje hudžerice, jer im se, kako objašnjava hodža Kalić, svake noći priviđa: „da smo u našim kućama koje gore i svake noći iskačemo, iz njih kroz dim i plamen koji ih obuzima“, kao kada su istjerivani puškom i vatrom. Sa pojedinačnom i kolektivnom traumom nisu se više mogli nositi pa je paljevina naselja izraz samouništenja ljudi u ćorsokaku života:

„Upinjali smo se da razaznamo makar koju riječ, ali sve se oko nas miješalo i kovitlalo u zavijajući huk, iz mnogo grla i mnogo jezika, što je činilo jedinstven govor vatre i ljudi u njoj. Potom smo razaznavali ljudske sjenke kako raspojasane i u trku prelijeću ispred naših očiju, igrajući u kolu, koje je uranjalo u vatru i opet se javljalo iz nje, veće, luđe i brže. (...) Bio je to još jedan žestoki obred njihovog rastanka sa životom kakvog su dotle imali, iako nijesu znali gdje im je ići ni kako će im biti tamo. (...) Ipak je to što smo slušali bio plač; plač pretvoren i rastegnut u pjesmu, u kojoj nema riječi, već samo bolnih i užasavajućih krikova, što se miješaju i kovitlaju kroz plamen koji se približava“ (Bašić 2000/5: 144).

Nešto je drukčija priča o sarajevskim bogatašima koji su rasprodali imovinu i iselili se prije dolaska Švabe. Nastanili su se u starom naselju *Veselo groblje* i dali mu novo ime *Bosna-Saraj* ili *Saraj-Bosna*, grobljima Bakije, Alifakovac i Bistrik, a novi han je Morića-han. Tu je upoznao četvoricu starih sarajevskih sarhoša koji se šale na svoj račun. Svoju „muhadžirsku čamotinju“ i „muhadžirski verem“ utapaju u piću, opijatima i kocki. Duboku nostalgiju u duši im otkriva sjetno ponavljanje „složno i meraklijski, s oprezom u upredenom glasu, iz kojeg se kao zlatna žica ispredala starinska pjesma o njihovom šehar Sarajevu: *Mrko fešče za Sarajvo pita, Je l' Saraj'vo gdje je nekad bilo?* (...) Izidoh iz njihove Saraj-Bosne s tom pjesmom u ušima i na jeziku, obendijan njome, kao nečim što će me još dugo pratiti, nametnutim ne samo upornim ponavljanjem, već žudnjom i ljepotom koja mora ostati da traje i živi i poslije njih“ (Bašić 2000/5: 232).

U monološki tok se interpoliraju mnoge scene i kratke priče o događajima, životu i ljudima sa kojima se Ibrahim susreće na dugim putovanjima. Neke pripovijeda kao očevidac, druge prenosi kako ih je čuo, jedne su realistične i tragične, druge čudesne, a sve zanimljive i motivirano upletene u romaneskno tkanje. Pojedini likovi pripovijedaju o događajima iz udaljenih krajeva kao npr. tuzlanski muftija Mehmed-Teufik Azapagić, koji priča o okupaciji i ulasku austrougarske vojske preko Save. Priča i o masovnom silovanju u zborničkom kraju, kada su prešli Drinu hajduci Đura Crnoglavca. Ibrahim, koji je saslušao te užase, će zabilježiti: „Bio sam prazan onim što sam čuo; tup i bezosjećajan kao što su tupi i bezosjećajni ljudi kada se nađu pred nemjerljivim zlom koje je učinjeno drugima“ (Bašić 2000/5: 181). Muftija priča i o vješanju vođe odbrane muderisa Hadžijamakovića, te čudesnim znacima – odmah se počela sušiti grana o koju je obješen a sljedeće godine i čitav tristagodišnji hrast: „... i mi smo koji smo to čudo vidjeli znali da je to od nepravde koja je učinjena (...) noću je sjao kao da je na njemu gorio nur, a danju je mijenjao boju od snježno bijele do neke crvene, kao žar. Samo zelen, kao nekad, nikad više nije bio“ (Bašić 2000/5: 189). Time

realni događaji prelaze u sferu nadstvarnosti, kao znak neke više pravde i po tome trajaju u pamćenju prelazeći u legendu koja žrtve uzdiže nad vremenom i historijom.

AUTOPOETIČKI DISKURS ROMANA

Novum u odnosu na poetiku modernog novohistorijskog romana su autopoetički komentari o pripovijedanju i prenošenju priča u kojima Ibrahim artikulira ciklički koncept povijesti: „... sve neko okretanje u krug, sve je poznato i sve se čini novim. Ponavlja se do besvijesti ista igra sudbine, a ljudi joj se opiru i prepiru se kome će u njenom kolu biti bolje“. Na tragu postmodernog relativizma je svijest o nepouzdanosti pripovijedanja: „Prepričavao sam priče koje sam bio zapisao, a one su bile uvijek drukčije no što sam ih čuo i zapisao, pa sam sve nešto mislo da nije ista ni jedna priča, ili da se od jedne priče može napraviti toliko priča koliko ih puta ispričamo. Kad bih ponovo imao volju i dokolicu da pričam i zapisujem priču o svome životu, bio bi to sigurno drugi život, nekog drugog Ibrahima, ne moj“ (Bašić 2000/5: 109). Opsesivna pitanja o fenomenima priče i pričanja, pripovjedača i pripovijedanog, o zatamnjenosti izvora kompletiraju set autopoetičkih tema reflektiranih na tragu postmoderne misli o fikcionanoj prirodi priče *sui generis*: „Mučila me je priča o gusinjskom ćiradžiji ... Je li mi je neko zaista ispričao, ili sam je toga časa izmislio ... Nijesam je izmislio, uvjeravao sam sam sebe, ali se nijesam mogao ni sjetiti kad sam je čuo i od koga. Bogzna šta sve čovjek u svome vijeku čuje, šta od toga zapamti a šta zaboravi, šta prekine jedno od drugoga i šta sveže jedno za drugo, tako da to postane samo njegova priča, uvijek drukčija, kraća ili duža, ovakva ili onakva, kakava mu kad na um dođe“ (Bašić 2000/5: 15). Pripovijedanje je za Bašića kreiranje nove zbilje u kojoj nema razlike između mogućeg i nemogućeg: „Između onog što se priča i onog što je uistinu često nema ništa, ali i to ništa postaje nešto kad se lijepo i zanimljivo ispriča“ (Bašić 2000/5: 74). Na tragu *magijskog realizma* priče o životu miješaju se sa mitovima i simbolima bogatog naslijeđa istočnjačkih kultura, religija i filozofija koji u mašti oblikuju čovjekove čežnje za nepoznatim.

Nijedan pristup Bašićevom književnom djelu ne bi smio zanemariti činjenicu da je on najznačajniji istraživač i tumač sandžačkobošnjačke usmene baštine, koju je sabrao, sistematizirao i naučno obradio.¹ Veza Bašićevog književnog djela sa tim naslijeđem je bitna, inspirativna, inicijalna i uporišna. Ono ima i temeljnu i

¹ Bašić Husein (2003), *Antologija usmene lirike Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije; Antologija usmene epike Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije; Antologija usmene proze Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije*, Hrestomatija o usmenoj književnosti Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije, Almanah, Podgorica

kompenzatornu identitetsku funkciju jer je „sačuvalo narodnu svijest o sebi samom“, to je „njegova nenapisana historija, ugrožena religija i nipodaštavana tradicija, zato ju je čuvao kao dragocjenost koja se mora nadograđivati novim sadržajima i novim obimom“ (Bašić 2003: 14). U *Zamjenama*, Bašić je to postigao u romanesknom obliku i u impozantnom obimu reartikulirajući dramatiku historijskog usuda u bošnjačkoj kulturi sjećanja. Zajednička karakteristika Bašićeva poetskog i pripovjednog stvaranja je „okrenutost tradiciji“ koje se manifestuje kroz umrežavanje vjerovanja, običaja, mitologije i predanja u kojima je sačuvana posebnost bošnjačkog narodnog bića, koja pamte historijske događaje. „Usmeni arhiv“ u kome su pohranjene epske pjesme, anegdote i drugi oblici kulture sjećanja u nedostatku dokumentarne građe važan je izvor, a nekada i jedino svjedočenje. Bašić je često pisao o vezi svojih romana sa tragovima prošlih događaja u usmenoj tradiciji. Takav je slučaj sa svjedočenjem o Boju na Novšiću pjevača-očevica Abdulaha Kuč iz Gusinja u epskoj pjesmi *Bojevi u Polimlju* 27. novembra i 27. decembra 1897. godine. Radi se o pjesmi od 700 stihova, a tragovi događaja našli su se i u brojnim lirskim pjesmama i pričama iz tog kraja (Bašić 2000: 12). Pjesma je postala „povjesnica događaja“ i historijski izvor. O značaju epske pjesme za kulturno pamćenje Bašić kaže: „Narodna pjesma je, kao što znamo, posebno ona junačka o važnim događajima i kolektivnoj sudbini, bila i ostala neposredni sud i svjedočenje koje je kristalisano u mnogim glavama i cijedeno kroz mnoga usta, najčešće kao jedini odsjaj vremena i događaja koji su se u njima zbili“ (ibidem: 12). To nipošto ne znači da je Bašić sklon mitologizaciji tradicije, dapače iako je svog pripovjedača postavio u poziciju očevica i svjedoka koji je sve čuo, gledao i vidio, on iz moralnih razloga selektira sadržaj svjedočenja: „... nek se potre i isčili veličanstvena a užasna slika boja u mojoj glavi“, jer strepi od zloupotrebe historije koje će „... prelazeći u priču, prelaziti i u život, koji će se od osвете do osвете ponavljati sve okrutnije i krvavije ... nek' ne ostane ništa sutra za raspir i svađu što bi poteklo od mene ... i bez toga biće za potpir sa svake strane, i od onih što nijesu vidjeli i nijesu doživjeli ništa“ (Bašić 2000: 8). Na istome fonu on želi uspostaviti i balans *epske objektivnosti* citirajući stihove iz crnogorske i bošnjačke usmene poezije, Njegoševog *Gorskog Vijenca*, stihove i zapise iz *Memoara* knjaza Nikole itd.

LIRSKA DIMENZIJA PRIPOVIJEDANJA

Čvorni događaj koji je izazvao traumu uvijek se može prizvati i povezati sa drugim potisnutim životnim traumama. Prva Ibrahimova trauma, odlazak u turski asker kao zamjena za begovskog sina, je nešto što nosi se kao žig na duši i trajan osjećaj raspo-

lovljenosti bića a povezuje sve druge potonje i potisnute traume. Takva je i trauma iz posljednjeg turskog rata sa Rusima, izrođena u golgoti opsade i poraza pod Plevnom. Sav užas apsurdnog položaja tih ljudi gurnutih u unaprijed izgubljeni rat, izrazio je pjesnik Zulfikar buntovnim stihovima kojima bodri razbijenu vojsku: „Otvaramo je put našem beznadu, grijao nas vjerom u spas i povratak, uzimao nas i tjerao ispred sebe, predvajao žive od mrtvih koji su ostali za nama. Sve do tada nismo se mogli izvući iz rovova i hendeka punih straha i mrtvih ljudi koji su izginuli pod tvrđavom; noge su nam bile neposlušne, teške, odmotavalo se za nama ogromno klupko krvi i mesa koje ćemo pokloniti našem sultanu za njegovu prvu objavu svijetu“ (Bašić 2000/1: 102). Zulfikar priziva stare bošnjačke pjesnike buntovnih *mahzara* i *arzuhalu*, a zbog kojih su surovo kažnjavani. Pjesniku Zulfikaru je iščupan jezik, jer su njegovi stihovi svjedočili o ljudskim gubicima i trajnoj traumi preživjelih: *Malo li je za objavu imena tvoga, care, Abdulhamide?/ Objavi sad na sve četiri strane svijeta da su robovi tvoji mrtvi!/ Oni koji se vraćaju nisu više ni tvoji, ni Božiji, ničiji!/ Ničiji, Abdulhamide, care krvavi!* (Bašić 2000/1: 103)

Turskom se širi nezadovoljstvo vladavinom i nesposobnošću sultana Abdul Hamida, koji odgovara paničnom represijom, hapšenjima i ubistvima. Ali Suavi, koji je svojim predavanjima u Bursi unio u Ibrahimovu dušu plamen pobune, susreće se sa mladoturskim oficirima i njihovim istomišljenicima čije prevratničke ideje i stavove zastupa bošnjački pjesnik, Hersekli Arif Hikmet, predstavljen kao „prijatelj pravde“, „islamski pravednik i gazija“: „Ljudi, propadamo, iščezavamo! Bog gazap čini narod jedne države, gdje se ne poštiva pravda. Mi smo prezreni, Poniženi! Zašto trpimo? ... Hajde da ih uništimo, da i mi budemo uništeni ... Kamenujmo barem jezikom tirane ... zar nije ispovijedanje islama junaštvo na putu istine!?“ (Bašić 2000/5: 265) Kao tipičan moderni intelektualac sam Ibrahim ipak neće učiniti ništa u pravcu odlučnog povijesnog angažmana, iako je svjestan da se humanizam ponekad mora potvrditi i političkom akcijom: „Ja griješim prema vremenu što nigda požudno ne pružam ruke, niti što tražim, niti što prosim. Kad god me stigne kob vremena naći ćeš me da sam nesabran prema nesrećama!...“ (Bašić 2000/5: 267).

Sam autor kao njegov junak Ibrahim je pjesnička duša i meditativni skeptik, pa često pribjegava stihovima da iskaže misaono-emocionalne rezonance. Metonimijski izraženo to melanholično raspoloženje ispunjava stihove Mehmed-paše Sokolovića koje kazuje Omer-paša Bošnjak: „Uz bijele vlasi nema ni želje za slavom,/ putevi spasa su prekinuti,/ u brdima hvata se mrak (Bašić 2000/1: 197), a odražavaju stanje duha većine likova romana koje je vrijeme iznevjerilo i učinilo gubitnicima. U posljednjoj sceni Ibrahim čeka lađu koja će ga iz „tuđeg gnijezda“, u kojem je i pored

visokih povjerenih mu dužnosti bio do kraja ostao stranac, odvesti do Drača odakle će dalje do svoga Plava gdje mu je davno razorena porodica i kuća, ali gdje ga čeka sin, mali Šaćir, da ga podiže i gradi mu dom. Poslije svih stranstvovanja prati ga tek simbolični tračak svjetlosti iz fenjera, uzetog sa smederevske džamije. Na historijskom planu zatvorio se samo jedan krug. Dvadeset godina od kobnog preokreta za Bošnjake nema razvida, samo prijeteće napetosti nemirnog regiona, zebnja od novih događaja po zakonitosti kružnog ponavljanja istog scenarija.

Ibrahim je obrazovan u tursko-orijentalnoj kulturi i klasičnoj mistično-filozofskoj poeziji pa su česti i citati *Mesnevice* Mevlane Dželaludina Rumija i drugih islamskih pjesnika kao i ajeta iz Kur'ana. Prisustvo stihova u prozu unosi treptaje lirskog ozračja i zavodljivost magičnog čaranja koje uprkos životnoj jezi uspostavlja balans između historijske tragike i estetskog sklada autentičnog umjetničkog govora. Paučinstim nitima pripovijedanja upliće se slojevito mitsko i mistično nasljeđe poetsko-filozofskog poimanja čovjeka i života orijentalnog svijeta u kojem često tanka nit odvaja život od poezije, stvarnost od privida, svjesno od podsvjesnog. Lirske impostacije, ritmizacije i eufonizacije, metaforizacije i simbolizacije te deskriptivne vizuelizacije prirode, portreta, atmosfere, predmeta i dr. povod su Fatmi Hasanbegović da ustvrdi kako je *Tuđe gnijezdo* „uza sav historijski milje, poetski roman egzistencijalnog usmjerenja“ (1998: 687). Poetskim elementima u romanu *Tuđe gnijezdo* najdetaljnije se pozabavila Dijana Hadžizukić ukazujući u mikrostilističkoj analizi na „upotrebu fonetsko-fonoloških i semantičkih stilskih figura karakterističnih u postupku očuđavanja, kao i upotrebu sintaksičkih stilskih figura osobito lirskih paralelizama i ponavljanja koja u konačnici rezultiraju ritmičnošću kakva je uobičajena u lirskom diskursu“ (Hadžizukić 2012: 166). „(...) ne znam šta je od svega prošlog ostalo u meni, osim ljepote vode i zemlje, kamena i neba među njima, što se otima riječima i ne može se izreći“ (2000/3: 160), zapisat će Bašić. I Ibrahimova nostalgija se povlači u dubine podsvijesti odakle se probija u idiličnim reminiscencijama ili košmarnim snovima u koje tone u noćima bez svježine:

„... kako je u mome Plavu sada ljeto s hiljadu imena i mijena, u kome nećeš naći ni jedan dan bez čistog daha planine, ni jednu noć bez rose, koja okupa i spere hrđu života, ... Nebo je iznad Prokletija duboki plavi požar ispod sunca. Kao da neko njegovu plavu kupolu podiže uvis, u nedokučivi sjaj zvijezda, tamo gdje se svaka ljudska misao gasi i nestaje, kao plamičak utuljen dalekim mrakom. Dolje je Lim, vječan i nepresušan, zaboden u razdvojak planina, voda i granica koje se ne mijenjaju. (...) Jedan mi je kraj u meni, drugi ne znam gdje. Možda ispod ovih hiljadugodišnjih kula na Bosforu. Tu leži kao usirena krv koja iz Kara-denjiza mili u mrtvi Egej, crn i gust kao katran, kao smola rastopljena na vrelom azijskom suncu. Tu je njegov grob i moj“. (Bašić 2000/1: 79).

Geografski prostor Prokletija, to tlo što se zove zavičaj, „zavičajno identitetsko jezgro“ uporišna je tačka identiteta Ibrahimova i njegovih zemljaka rasutih po tuđem svijetu. Otuda i tako oštar kontrast između tamo i ovamo, svog i tuđeg gnijezda. Povezanost bošnjačkih pisaca sa rodnim tlom je „elementarni poriv pripadanja, osjećanja sigurnosti i sudbinske povezanosti sa zavičajnim svijetom“ (Đuraković 2009: 23). Ritmizirani lirski pasaži, afektivna opčinjenost doživljajem ili samo reminiscencija zavičajnog pejzaža redovno znače relaksaciju opterećene psihe, trenutak sjedinjenja i harmonije. Saobraženje sa tim svijetom postaje drugi oblik postojanja bića, ali taj svijet organske punoće i afektivne opijenosti razbija se čim se vrati svijest o prezentnom vremenu i počne razmišljati o njemu.

ZAKLJUČAK: PRIPOVIJEDANJE JE KONSTITUIRALO POVIJEST

Umijeće pripovijedanja Huseina Bašića ogleda se i u skladnoj izmjeni ritma kontradiktornih sadržaja životne jeze i mučnine, nasilja, zločina... sa pasažima lirske omame, zavodljivih i čudesnih priča, izvanrednih portreta i karaktera, primjera ljudske dobrote, saosjećanja i humornih opaski. Sve se te suprotnosti ulančuju i kontrastiraju u koherentnom narativnom toku. Naslovi Bašićevih romana su simbolični i predstavljaju ključ koji otvara fatumske niše tragične povijesnih vratolomija, „krivica“ i „zamjena“. Romanesknja svijest melanholično ispisuje intimno i teško svjedočenje o kulturnoj i političkoj povijesti. Intelektualnom širinom i pronicljivošću analitika, dokumentarnošću i imaginacijom umjetnika, postavljena su i rasvjetljavana krucijalna pitanja sudbine pojedinaca i čitavih naroda. Konstatacija Radoslava Rotkovića kojom roman *Tuđe gnijezdo* karakterizira kao „političko-sociološku i istorijsku studiju pouzdanije nego neki naučni radovi, jer slika iznutra ono što se samo daje naslutiti pri vanjskom osvjjetljenju“ (1998: 677) bez ostatka vrijedi za pentalogiju *Zamjene* u cjelini. Tako se Husein Bašić po širini zahvata, reprezentaciji i konstituisanju nenapisane historije Bošnjaka pridružio najznačajnijim bošnjačkim piscima 20. stoljeća.

IZVORI I LITERATURA

1. Bašić, Husein (2000), *Zamjene* (1. *Tuđe gnijezdo*; 2. *Kapija bez ključa*; 3. *Kosti i vrane*; 4. *Pusto tursko*; 5. *Bijeli Azijati*), Almanah, Podgorica
2. Bašić, Husein (2000), "Tradicija i historija (Komentar uz epsku pjesmu *Bojevi u Polimlju* i anegdotu *Izgubiće ko zastrani u nejač i zločin*)", *Almanah*, 9-10, str. 11-20.
3. Bašić, Husein (1996), *Krivice 1-2*, Veselin Masleša, Sarajevo
4. Bašić, Husein (1998), *Pusta vrata, Krivice 3*, Almanah, Podgorica
5. Bašić, Husein (1996), *CrnoTurci - san i jazija*, Udruženje pisaca "Slog", Novi Pazar – Podgorica
6. Bašić, Husein (1991), *Čekanje „ponoćnog“ sunca*, Intervju, Oslobođenje, Sarajevo, 25. maj 1991., str. 8.
7. Bašić, Husein (2003), "Avdo Međedović – Pjevač priča", *Almanah*, 21-22, str. 7-16
8. Cerović, Rajko (2008), "Zamjene i krivice (Povodom ciklusa romana Huseina Bašića „Zamjene I-V“", *Almanah*, 39-40, str. 245-252.
9. Duraković, Enes (2009), "Povijest bošnjačke književnosti – crtež na pijesku", *Pregled*, 2, 15-74
10. Hadžizukić, Dijana (2012), *Poetski diskurs u bošnjačkom romanu*, Slavistički komitet, Sarajevo
11. Hasانبegović, Fatma (1998), "Književno djelo Huseina Bašića", u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. IV, Alef, Sarajevo, str. 678-687.
12. Hodžić, Zuvdija (2008), "Husein Bašić", *Almanah*, 39-40, str. 189-190.
13. Kodrić, Sanjin (2017), "Prilozi književnoj bosnistici Elbise Ustamujić", u: Ustamujić, Elbisa, *Eseji ogleđi studije*, Dobra knjiga, Sarajevo
14. Nikolaidis, Andrej (2008), "O istorijskom i istinitom u 'Zamjenama' Huseina Bašića", *Almanah*, 39-40, str. 261-264.
15. Rastoder, Šerbo (2008), "Istorijska osnova romana Huseina Bašića – *Zamjene I-V*", *Almanah*, str. 219-232.
16. Rotković, Radoslav (1998), "Roman o prelomnom vremenu", u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. IV, Alef, Sarajevo, str. 669-677.
17. Spahić, Vedad (2018), "U pohode piscu s druge obale: Književni opus Huseina Bašića kao upotpunjenje povijesno-identitetske tektonike crnogorsko-sandžačkih Bošnjaka u kritičkoj vizuri Elbise Ustamujić", *Historijska misao*, 4, str. 221-234.

THE CONSTITUTION OF SANJAK- MONTENGRIN BOSNIAK'S HISTORY WITHIN HUSEIN BAŠIĆ'S PENTALOGY "REPLACEMENTS"

Summary:

The paper analyzes the novel of symbolic titles: Others nests, A gate without a key, Bones and crows, Barren Turkish, White asians, integrated in the roman-fleuve Replacements (2000). The key starting point of this confessional chronicle's chronotope are the decisions in Berlin with tragic consequences for the Bosniaks who were given the burden of "Turkish guilt" and whose name, national and cultural identity, homeland, state and existence were called into question. The novels represent a literary testimony about a period of historical processes and epochal changes in the Balkans, deeply entrenched within the layered and complex contexts of Bosniak culture and history. With authentic artistic speech, the representation and interpretation of historical dramas and traumas, Bašić awakened the identity and constituted the unwritten history of Sanjak-Montenegrin Bosniaks.

Key words: historical novel-river; history; cultural identity; Bosniaks; Sandžak; Montenegro

Adresa autorice

Author's address

Elbisa Ustamujic

Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru

Fakultet humanističkih nauka

elbisa.ustamujic@unmo.ba

